

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIII

SİFR (ROLE)LER VE KİTAPLAR ARASINDA

Delâletü'l-Hâirîn, Mûsâ b.Meymûn el-Kurtubî el-Endelüsî. (İlâhiyat Fakültesi 1975, 850 s.

İnceleyen ve Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Hüseyin ATAY.

Tanıtan : Ord. Prof. Dr. Salâhüddin en-Nâhî (Bağdad Üniversitesi)

Çeviren : Ramazan ŞİMŞEK, Arapça Okutmanı.

Mûsâ b.Meymûn, Yahudi asıllı, Endelüslü bir filozoftur. *Delâletü'l-Hâirîn* adlı kitap, eserlerinin en değerlisidir. Muasır bulunan kendi milletin neslini doğru yola ve hidayete davet etmek için bu kitabı yazdığı anlaşılmaktadır. Gayesi: Yahudi öğullarına gözlerindeki, Allah'ı maddeleştiren ve O'nu şekil ve biçimlerle izaha sürükleyen, taassup perdesini yırtarak gerçekleri olduğu gibi göstermektir. Allah'ın sıfatlarına ilâve ettikleri maddi ağırlığı kaldırıp, her türlü katkıdan arındırarak gerçek Yahudi diyanetini olduğu gibi tefsir ve te'vil ederek sunmak için uğraşmıştır. Sayın Prof.Dr.Hüseyin Atay gibi bir müslüman bilginin bu niteliklere sahip bir eseri araştırıp, incelemesi ne derece doğrudur? Bu kitaptan, bu kadar emek harcayarak bahsetmesi yerinde midir?

Bu sorulara verilecek cevap bizce şudur: Evet! Yerindedir ve doğrudur. Niçin yerinde olmasın? Çünkü İslâm Dini insanın körü körüne bir şeye bağlanmasına şiddetle karşıdır. Onun en büyük düşmanı ilimde ve irfanda taraf tutmaktır. İslâm dini dinde aşırı gidenleri kınar ve mübalâga etmemelerini tavsiye eder. Düşünce ve tatbikatta orta yolu gösterir. Başka dinlerden olanlarla daima nezaket kurallarına uygun bir şekilde temas kurulmasını öğütler. Bu konudaki prensiplerinin temeli şu âyet-i kerimede hikmete dayanır: "Ya Muhammed, onlarla üslûpların en güzeliyle konuş." Şüphesiz İslâm dini akıl ve hakkaniyet dinidir. İlim ve irfan dini olduğu içindir ki, müslümanlara daima öğrenmeyi ve düşünceyi öğütlemiştir. Bütün gerçeklerin kendi temelinde olduğunu iddia

etmemiştir. Seviyeli münaakaşayı ve ilmi araştırmaları başkalarının neler düşündüklerini ve neler bildiklerini bilmemizi emretmiştir. Yeryüzündeki milletlerin ayrı ayrı isimlere sahip oluşlarını, yaratılışlarındaki asıl olan ilâhî irâdeye bağlamıştır. Aralarındaki ırk ve isim farklılığının tabii olduğunu kabul etmiştir. “Biz, sizi kabileler ve milletler halinde yaratmış ki, birbirinizle tanışsınız ve yardımlaşsınız diye.” Tabiatlarındaki isim farklılıklarının aralarında tanışmalarına ve yardımlaşmalarına bir engel teşkil etmeyeceğini yine İslâmiyet öğretmiştir.

Milletleri sulh içinde, kardeşçe yaşamaya davet edişi bu dinin temelindeki adâlet prensibinden gelir. Milletlerarası bilgi alış-verişinin temelini, tek Tanrı inancına davet ederek işe başlamasındaki hikmet, insanların topyekûn birlik içerisinde yaşama huzurunu temin amacına yöneliktir. Kur’ân’da: Diğer Semavî dinlere inananları müşterek bir nokta etrafında birleşmeye çağırmıştır. De ki: “Ey kitap ehli, aramızdaki doğru bir söz etrafında birleşelim.” Buradaki sevâ’in kelimesi adâlet anlamında kullanılmaktadır. Kur’ân’da buna benzer âyetler olmasa bile, İslâm’ın düşünce ve yapıcı tenkidlere bütün kapıları açık olduğuna şüphemiz yoktur. Kendi iç âlemimizi ve bizi saran bütün kâinatı incelememize, araştırmamıza bizi ısrarla çağırılmaktadır.

Peygamberimiz, Hıristiyan ve Yahûdiler’le dinî konularda birçok defa tartışma yaptığı halde, hiçbir zaman kırıcı ve usandırıcı olmamıştır¹. Necran’dan gelen Nasranî heyetle yaptığı tartışma herkes tarafından bilinmektedir.

Konuya girişimizin bu kadar uzun olmasındaki maksat, Mûsâ b. Meymûn gibi Yahûdi bir filozof hakkında konuşmanın kınanacak ve tenkit edilecek bir davranış olmadığına bilgisiz ve gaflet içinde olan bir takım müslümanlarca bilinmesi gayesine ma’tûftur. Bütün müslümanlar şunu bilmelidir ki İslâm dini felsefi ve itikâdî konularda en nâzik meselelerin dahi üzerine gitmekten ve o meseleleri açık açık, enine-boyuna inceleyip tartışmaktan asla çekinmez. Çünkü İslâm her şeyde aklı esas olarak kabul eden ve ona hakettiği değeri veren yegâne dindir. İnsanı akliyle ölçen, irâdeyle üstün kılan din, İslâm dinidir. Düşünce ve araştırmayı ibâdet sayar. Bunun içindir ki insanoğlunu yeryüzünün halifesi saymış ve insana hakettiği değeri en güzel şekilde vermiştir. Yeryüzüne halife olmak en mükemmel sıfatları şahsında toplamış olmayı gerektirir.

1 Bak: İslâm ve Medenî Kanun Metinleri (I.ve 2.basım).

Bu sıfatlardan biri de tarafsızlık ve hakkaniyet duygusudur. Âdilâne esaslara göre hüküm vermektir. Adâlete, mantığa ve akla uymayan bütün şüphe ve hurâfeleri bir tarafa itmek gerekir. Söz konusu kitabı inceleyen ve okuyucuların hizmetine sunan Sayın Prof.Dr.Hüseyin Atay da saydığımız esaslara titizlikle bağlı kalmıştır.

“*Delâletü'l-Hâirîn*” kitabını inceleyen Sayın Prof.Dr.Hüseyin Atay da aynı metodu takip etmiştir. Mustafa Abdurrezzâk'ın “İsrâil ve Wilfinson” isimli kitaba yazdığı Önsöz'den birkaç satır alarak Sayın H.Atay kitabının Önsöz'ünde zikretmektedir. Söz konusu satırlar Mûsâ b.Meymûn'un hayatıyla ilgilidir. Mûsâ b.Meymûn, ileri gelen Yahudi filozoflarından. İslâmî ilimler filozofu olarak kabul edilmelidir. Bu vasfa Mûsâ b.Meymûn gerçekten müstehak mıdır, yoksa değil midir? Bu husus araştırılmalıdır². Bu Yahudi filozof İslâmî Felsefe Okulunda yetişmiştir. Yunan ve İslâm felsefesini okumuş ve İslâm İlm-i Kelâmı'nı incelemiştir. Endülüs'te bu filozofa hocalık yapanlar, İslâm filozofları ve kelâmcılarıydı.

Filozofumuz, muasırlarının incelediği konuları incelemiştir. Kendisinden önce İslâmî konuları inceleyen gayr-i müslimlerin ve filozofların üzerinde durduğu konuları da ihmâl etmemiştir³. Arp ve müslüman düşünürlerinin eserleri üzerinde büyük incelemeler yapmıştır. Dolayısıyla İslâm medeniyetine büyük katkıda bulunmuştur. İncelemiş olduğu konulara kendi inancı olan Yahudilik damgasını basmaya çalışmıştır. Çoğunlukla Yahûdi inancına ve Yahûdi şeriatına dair konuları ileri sürmüştür. Mûsâ b.Meymûn'un bu tutumu garipsenmemelidir. İnsanın tabiatında kendi inancına ve milletine bağlılık yatar. Belki de böylelikle Yahûdi diyanetini İslâm dininin önüne alırım diye düşünmüştür. Öyleyse biz, değerli arkadaşımız Sayın Prof.Dr.Hüseyin Atay'ın sözünü yabana atamayız. Sayın H.Atay, Mûsâ b.Meymûn'un kitabını incelerken; adı geçen filozofu şeklen ve rûhen İslâmî ilimler filozofu olarak kabul etmektedir. Çünkü O, İslâm kültürünün hâkim olduğu bir muhitte yetişmiştir. Muhitinin havası onu da etkilemiş olmalıdır. Muhitinden ne kadar aldı ise, o kadar da vermeye çalışmıştır. Bu arada kendi inancını korumakla birlikte, Yahûdi diyanetindeki Tevhîd kavramına parlak bir anlam getirmeye çalışmıştır: “Allah'ın sıfatları zâtından ayrı değildir; ve ondan da müstakil değildir” demiştir. Allah'ın sıfatları, “Allah'ın zâ-

2 Bak: *Delâletü'l-Hâirîn*, Prof.Dr.Hüseyin Atay, s.25.

3 Bak: *Tehâfütü'l-Felâsefe*, Mahmûd Ebû'l-Feyd, s.138.

tından müstakil olarak düşünülemediği gibi kendi başına bir mânâ ifade edemez” demektedir. Sayın Atay’ın, “*Delâletü'l-Hâirîn*” kitabını inceleyen karşılaşmış olduğu zorluklara değinmek zorunluluğunu görmüyorum. Çünkü kendisi, kitabı *araştırmaktaki metodunu* ve bu uğurdaki karşılaşmış olduğu zorlukları, kitabında bizzat anlatmaktadır. Aslında Sayın Atay, takdirle karşılanması gereken bir çalışma yapmıştır. Türkiye’de İslâmî konularda öğretim yapan müessese ve hocalarının bu uğurda ne gibi fedakârlıklara göğüs gerdiklerinin de en bâriz delilidir. Türkiye’de İslâm kültürüne katkıda bulunabilmek için yeni İlähiyat mezunlarının bu konuyla ilgili bütün eserleri inceleyerek; kendi dilleriyle olsun veya eski arapça yazmaları neşretmek yoluyla olsun samimi bir çaba içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu sayıdaki yazımızda; “*Delâletü'l-Hâirîn*” kitabını takdim etmekten maksadımız, kitaptaki bütün bilgileri özetleyerek okuyucuya sunmak değildir. Şayet böyle yapmış olsak, okuyucuyu, kitabı okumak zevkinden mahrum bırakmış oluruz. Aynı zamanda onun inceleme, düşünce ve araştırma sahasını daraltmış oluruz. Biz bu yazımızda sadece dikkat çeken noktalar üzerinde duracağız. Takdir edilmesi gerekeni takdir edeceğiz; sakıncalı olan noktalara işaret edeceğiz. Doğru olmayan noktalarda ise tarafsızca ve âdilâne görüşümüzle yapabildiğimiz kadariyle yanlışlarını ortaya koyacağız. Kitapta ilk dikkati çeken konu, kitabın iki önemli mes’ele ile söze başlamış olmasıdır:

Birinci mes’ele “teşbih ve teccim” mes’alesidir. Mûsâ b. Meymûn, başlangıçta “teccim”e karşı olduğunu açıkça ilân etmektedir. Kitabı yazmaktan gayesinin, müteşâbih âyetlerin zâhiri mânâlarının ifade ettiği inançların etrafındaki evhamı kaldırıp; gerçekleri ortaya çıkarmak olduğunu söylemektedir. “Teşbih” le ilgili insanogluna has müsterek isimlerle ifade edilen birçok âyetler vardır. Bilgisiz insanlar bu âyetlerin ifade ettiği zâhiri mânâyı alarak, ona inanıp Cenab-ı Hakk’ın zâtıyla bağdaşmayan “teccim” ve “teşbih” kavramlarını olduğu gibi kabul etmişlerdir.

İkinci mes’ele ise; akılla şeriâtın arasını bulma çabalarıdır. Daha ince bir deyimle, şeriâtla felsefenin arasını bulmaktır. Mûsâ b. Meymûn sözünü ettiği her iki konu kendisinden önce gelen İslâm düşünürleri tarafından asırlarca önce incelenmiş, enine-boyuna tartışılmış, değinmedik bir tarafı kalmamıştır. “Müşebbihe” ve “Mücesside”nin arasında geçen münakaşa ve münazaraları inceleme zahmetine katlanan her şahıs açıkça görebilir. Bu hususta ilm-i kelâm bilginlerinin küçümsenmeyecek

sayıda kitapları ortadadır. “Kitab el-Milel ve’n-Nihal”, Fârâbî’nin bu konudaki eserleri, İbn Rüşd’e ait kitaplar ortadadır. İbn Rüşd ve kitaplarını saydığımız bilginler semâvî kitaplarla felsefenin arasını yakınlaştırmak ve ikisini bir noktada birleştirmek hususunda büyük çalışmalar yapmışlardır⁴.

Mûsâ b.Meymûn kitabında bu konuyu incelerken, hakikati gözünden vurmuştur. Tevrat’a inananların psikolojik durumlarını iyi kavramıştır. Diğer semâvî dinlere inananlar da aynı duyguları taşımaktadırlar. Semâvî kitaplardaki “teşbih” ve “tecsim” ifade eden ilâhî sıfatların ve âyetlerin mânâlarını olduğu gibi kabul eden teslimiyetçi taraflar ile, akılcılar arasındaki uyumsuzluğu çözmeye çalışmıştır. Bu konudaki zorluğu psikolojik bir sebebe bağlamaktadır. İnsanoğlu ruhi bakımdan tam inanmayı, inandığı nesneye tam teslimiyette görmektedir. Ruhî bakımdan da buna pek meyyaldır. Akılise bu konudaki âyetleri ve Allah’ın sıfatlarını zâhirî mânâsı ile olduğu gibi kabul etmeğe razı olmamaktadır. “Tecrid” ve “tenzih”i tercih etmektedir. Böylece semâvî kitaplara kayıtsız şartsız mutlak inananlarla, felsefe ve akılcılar arasında uyumsuzluk meydana gelmektedir.

Bu uyumsuzluğu Mûsâ b.Meymûn şu sözleri ile izah etmektedir: “İlm-i kelâmın doğruluğuna inanan insan, onun metinlerine bağlı kalmak şartıyla felsefi ilimleri bir arada yürütmek ister ve aklının kendisini ulaştırmak istediği noktaya gitmek isterse, şeriatın ihtiva ettiği, mahlûkatla müşterek mânâ ifade eden metinler karşısına çıktığı vakit, dehşet ve hayrete düşecektir. Bu durumda ya aklının peşine takılıp müşterek isimleri bir tarafa bırakacaktır, ki böylelikle şeriatın kaidelerini bıraktığını zannedecektir. Veya müşterek mânâ ifade eden şeriatın metinlerine bağlı kalacak, aklına sırtını dönecektir. Bu durumda kalbinde dinmez bir acı, kafasında sonu gelmez bir hayret taşımaya devam edecektir (s.10).

Mûsâ b.Meymûn’un kullandığı te’vil metodu yeni değildir. Çünkü bu metod “teşbih” ve “tecsim” ifade eden metinlerin ötesinde, bâtinî bir mânâ olduğunu kabul etmekten başka bir şey değildir. Ancak bu metinlerin mecâzî mânâlarda kullanıldığı yeni değildir (s. 10). Anladığımız kadariyle Mûsâ b.Meymûn, Eflâtun’un ortaya attığı ideal âlem görüşünün etkisine kapılmıştır. Çünkü Yahûdilik şeriatında sık sık karşımıza çıkan “tecsim” ve “teşbih” kavramlarından dolayı özür dilemektedir. Tevrat’ta: “Allah’ın

⁴ Dr.Muhammed Abdur-Rahman, Yunan Felsefesinden İslâm Felsefesine adlı eseri. s.379.

insanı kendi suretinde yarattığı” vardır. Mûsâ b.Meymûn ise ebediyet idealine yorumlayarak: “Bundan maksat, (yani” İnsanoğlunu kendi suretimiz üzere yarattık” sözünden maksat) kalite ve akıl yoluyla idrak edişidir, şekil ve maketi değildir” demektedir (s.27).

Kitabının diğer bir yerinde “tecsim” ifade eden metinleri ve sıfatları, ifade ettiği mânâlardan soyutlayarak “sudûr” ve “feyz” nazariyeleri ile izaha çalışmaktadır. Bunlardan maksadın zâhiri mânâ değil, insanoğlunun sâhib olduğu aklın ilâhî akla bağlı olmasıdır, (s.28) diye izaha çalışmaktadır.

Kitabın diğer bir yerinde ise: “Allah insanoğluna aklı vermekle mükemmelliği vermiş olmaktadır.” Bu ise Âdem’in isyanından önce meydana gelmiştir. Buna dayanılarak: “Allah Âdem’i kendi şeklinde yarattı” denilmektedir (s.29). Şurası bir gerçektir ki, Tevrat’taki “tecsim” ve “teşbih” ifade eden, Allah’ın insanoğlunun kendi suretinde, yarattığını ortaya koyan âyetlerden hiç birisi Kur’an-ı Kerim’de mevcut değildir. Kur’an-ı Kerim’de: “Biz insanı en güzel bir surette yarattık” denilmektedir. Yahudî şeriatındaki metinlerin tam zıddına Kur’an’da: “Allah seni dilediği surette yarattı” âyeti mevcuttur. Yahudî inançlarının aksine olarak İslâm inancında Allah hiç bir surette tasavvur edilemez. Onların inancının aksine Allah cisim değildir, mahlûkattan hiç birisine benzemez. Yahudilikte olduğu gibi, İslâm fırkalarından Mücessime de, “tecsim” ve “teşbih” de çok ileri giderek Allah’ı, mahlûkata benzetmişlerdir. Bunlardan başta gelenler “Kerrâmiyye” fırkasıdır. Mûsâ b.Meymûn’u şu yönden takdir etmek gerekir: “Tesbih” ve “tecsim” i ifade eden ilâhî sıfatları, zâhiri mânâlarından arındırmak için harcamış olduğu çabaların umulan sonucu vermediğini açıkça itiraf etmektedir. Bir dereceye kadar bunda muvaffak olduğunu mütevâzî bir ifade ile anlatmaktadır.

Mûsâ b.Meymûn’u, kendisinden önceki Yahudî filozoflarının “tecsim”i hafifletmek için ne kadar çaba harcadıklarına işaret ettiği için de ayrıca takdir etmekteyiz (s.63).

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Filozofumuz, yazımızın başında ifade ettiğimiz vahy ve gayb’e boyun eğenler grubunda mı yer almıştır; yoksa felsefe ve tabii ilimlere inananlar safında mı yer almıştır? Anlaşıldığına göre Mûsâ b.Meymûn her iki ilmi bir arada yürüttüğüne bizi inandırmaya çalışmaktadır. Taraf tutmadığını ve iki görüşten birisini tercih etmediğini ifade etmektedir. İlâhî kitapların her iki ilmi bir arada taşı-

diğini; bunların birbirine zıt olmadığını isbatlamaya çalışmaktadır. Semavî kitapların felsefi ilimleri ihtiva ettiğine delil olarak, bu kitapların “tekvîn” konusuna yer verdiklerini ileri sürmektedir. “Tekvîn” konusunun tabiî ilimler dairesi içerisine girdiğini kimse inkâr edemez” demektedir. (s.14). Mûsâ b.Meymûn’un bu sözü biz XX.asır insanlarına kapalı değildir. Tevrat’ta “Tekvîn” sözünün geçmiş olması, tabiî tarih ilminden bir parça olmaktan ileri geçemez. Tevrat’ı kaleme alanların dediği gibi Tevrat’ta böyle demektedir. Bu rivayetler yaratılış felsefesinin bir parçasıdır. Tabiî ilimlere girer. Varoluş felsefesinde evrenin hangi maddeden doğduğunu araştıran felsefi çabalardan öte bir şey değildir.

Her şeye rağmen felsefe ile Kelâm’ın takıştıkları en ince konularda, Mûsâ b.Meymûn’u filozoflar safında görüyoruz. Söz konusu ihtilâf mevzû, ilâhî sıfatlar mes’elesidir. İşte bu kritik mes’elede kelâmcılara rağmen Mûsâ b.Meymûn ilâhî sıfatları açıkça inkâr etmekten çekinmemektedir. Böylece Mûsâ b.Meymûn felsefeciler grubuna geçmektedir, ve felsefeyi tercih ettiği gözden kaçmamaktadır. Kur’an-ı Kerim’de bir benzeri olmayan yalnız Tevrat’a has “tecsîm” ve “teşbih” ile ilgili konular üzerinde durmaya lüzum görmemekteyiz. Mûsâ b.Meymûn istediği kadar özür dilesin, bu konuda çabalarının bir sonuç vermediğini kendisi itiraf etmektedir. Biz ancak “Arş” mes’elesi üzerinde duracağız. Tevrat’ta: “Allah gök benim arşımdır” dedi, ibâresine karşılık, Kur’ân’da: “Rahman, arşa hâkim oldu” ibaresi vâridir. Tevratlarda arşın hududlarını tesbit ettiği, veya ancak semâya hasrettiği ifadelerine karşılık Kur’ân’da benzeri bir âyete rastlanmamaktadır. Kur’ân’daki müteşabih âyetlerin, teşbih ifade eden mânâlardan çok uzak olduğu ortadadır. Mûsâ b.Meymûn, “arş ve kürs”ü haşmet ve büyüklükle tefsir etmektedir. (s. 39-40)

Kitapta en enteresan noktalardan biri de yeni yetişen gençlerin “tecsîm” katkılarında arındırılmış “tevhid” temellerine dayalı dinî bir inançla zamanında eğitilmesini öneren öğretim metodudur. Filozofumuzun bu konudaki görüşünde Yahudi ve İslâm mezhepleri aynı noktada birleşmektedir. Tecsim’i reddeden ve her çeşidine karşı çıkan Yahudi ve İslâm Mezheplerinin görüşü de bu konuda birbirinden farklı değildir. Mûsâ b.Meymûn “tecsîm”i reddetmeden “tevhid”in olamayacağını açık bir ifade ile anlatmaktadır. “Tecsîm”i ortadan kaldırmadan “tevhid”in bir anlamı olamaz diyor. Zira “tecsîm” madde ve şekilden meydana gelmektedir. İkilik ifade etmektedir. Buna göre ikiye taksimi kabul ettiği gibi daha birçok parçalara da ayrılması mümkündür (s.37).

Yine kitapta dikkati çeken konulardan biri de ruhtan bahsetmesidir. Rûh kilinesinin birçok anlamlara geldiğini ve birkaç mânâ ifade ettiğini ileri sürmektedir. Bu konudaki sözlerinden anlaşıldığına göre, cesetlerin ölümden sonra dirilişine inanmadığı anlaşılıyor. Bu noktada aynen şöyle der: Ruh kelimesinin mânâlarından biri hayvanî ruhtur. Bu hayvanî rûh insan ölünce insanı bırakır gider ve bir daha ona dönmez. Böylelikle cesetten ayrılan hayat bir daha cesede dönmez. Ruh kelimesinin bir anlamı da insanın ölümünden sonra geriye kalan ve hiç yok olmayan bir şeyin adıdır. Bu ruh, kendini vareden Allah'a döner (cesetten ayrıldıktan sonra). Yine rûhun anlamlarından biri de "el-Feyz el-İlâhî" denilen ilâhî aklın taşışının adıdır, ki, bu ilâhî akıl "feyz" peygamberlerin üzerine taşıdığına ve doğduğunda, onlar peygamber olurlar." (s.96).

Yukardanberi anlattığımız konu, bize aşağıda anlatacağımız tarihî hadiseyi hatırlatmaktadır: Kureyş Kabilesinin ileri gelenleriyle anlaşmalar yaparak Hz.Peygamber'e rûh hakkında bir takım sorular yönelten Yahudî hahamlarını hatırlatmaktadır. Her yönden engellemeye çalıştıkları yeni dine "aklî feyz" teorisine dayanan bit takım felsefî mânâlar karıştırarak bu yeni dinin sâdeliğini ve inancındaki berraklığı bozmak istemişlerdir. Feyz felsefesinin karışık kavramlarıyla bu dini, esaslarından saptırarak sonuç alınmaz felsefî konulara sürükleyerek onun inanç berraklığını bulandırmaya çalışmışlardır. Fakat Kur'an'da bunlara verilen cevap kesin ve susturucu olmuştur. Ruh konusunda İslâm inancının açıklayabileceği bir rûh tarzı yoktur, Rûh Allah'ın sırlarından bir sır olarak kalacaktır. Kur'an-ı Kerim'de hahamlara cevap mahiyetinde inen âyet bu manayı ifade etmektedir. "Rûhun hakikat ve mahiyetini Allah'tan başka kimse bilemez" denilmektedir. Başlangıçta da dediğimiz gibi Mûsâ b.Meymûn kelâmcı olmaktan çok felsefecilere daha yakındır. Bütün bu konulara felsefî açıdan bakmaktadır. Sıfatlar konusuyla meşgûl olmaktan kendilerini alamayan kelâmcılar grubuna daha uzak bir noktada bulunduğu en kuvvetli delil ise, Allah'ın ahvâl ve zâtî sıfatlarını taptan inkâr etmesidir⁵. "Hiçbir durumda, hiç bir bakımdan Allah'ın zâtî sıfatları yoktur. Allah'ın cisim olması mümkün olmadığı gibi, zâtî sıfat sahibi olması da mümkün değildir. Onun zatının birliğine, sıfatlarının çokluğuna inanan biri tarafından ileri sürülen böyle bir fikir, bundan sonraki gelenler tarafından kabul edilmiştir. Bu söz lâfızda bir, mânâda çok olmak gibi çelişkili bir sözdür" (s.119). Mûsâ b.

⁵ Bak.: Amidi, s.27-30. Bu konu İslâm İlm-i Kelâmı'nda felsefî ve karmaşık bir konudur.

Meymûn bu sözleri ile Yahudi diyânetindeki mücessem sıfatlar anlayışına karşı çıkmakla kalmayıp, Hıristiyanlık diyânetinin üç esasına da karşı çıkıp Mutezilenin sıfatlar konusundaki görüşlerine de karşı çıkmaktadır. Nasranilerin üç esasâ dayanan görüşlerine karşı olduğunu açıkça söylerken İslâm mutezilesinin sıfatlar konusundaki görüşüne de imâ yolu ile karşı olduğunu söylemektedir.

Aynı konuda devam ederek şöyle demektedir: “İşte bu söz, yani Mu tezilenin: “Allah’ın sıfatları zâtının aynıdır” sözü, Nasraniler’in sözlerine benzer Onlar da: “Allah birdir, ancak üçtür, üçü de birdir” O’nun hem birliğine inanıp hem de sıfatlarının çokluğuna inanan, Allah ve sıfatları birdir, cisim değildir. “Felsefî mânâda mürekkebin karşılığı basittir” diyenin sözü aynen Nasranilerin sözü gibidir (s.119).

İşte bu konuda sıfatları toptan inkâr etme mânâsına gelen mezhebini desteklemek için kendisine göre bir takım mantıkî deliller ileri sürmektedir. Sıfat zâtın kendisi değildir. Allah’ın zâtının hallerinden bir haldir ve geçicidir, diyerek şöyle devam etmektedir: Şayet sıfat zâtın kendisi olsaydı (Mu’tezilenin dediği gibi) sıfat sözde(telâffuzda)tekrardan başka hiç bir şey olmayacaktı. Sanki mantıkî bir önerme (kaziye) ile görüşünü kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. İnsan insandır demeğe benzer diyerek misal vermektedir, veya bir ismi açıklamaya benzer. “İnsan konuşan bir hayvandır” sözü gibi. Konuşan varlıkla hayvan, insanın ta kendisidir (s.120).

Siz de benim gibi Mûsâ b.Meymûn’un vermiş olduğu bu tutarsız mantıkî önermelere misâllerdeki benzersizlik ve tutarsızlığa itiraz edebilirsiniz. İnsanı zâtî bir sıfatla tarif eden bir mânâ olmadığı için, insan insandır önermesi, doğru bir önerme değildir. Ancak “o insan konuşan bir varlıktır” önermesi ise doğru bir önermedir. Zira hayat ve konuşma sıfatlarını içine alan zâtın aynı olduğunu ihtiva eden mantıkî bir önermedir. Bu nitelikler, insanın birden fazla olmasını gerektirmez. Çünkü insan varlığının saydığımız niteliklerin bir veya birden fazla olması ile bir bağlantısı yoktur. Konuşma ve canlılık vasıflarını kaybeden insan, insan adını alamaz. Ona insan da denemez. Bu vasıfları kendinde toplayan bir insan da birden fazla niteliğe sahip diye o nitelikler sayısınca zâtında bir artma olmaz. İnsanın insan olabilmesi için bu niteliklere haiz olması zorunludur. Adı geçen nitelikler olmaksızın insanın varlığını düşünmek mümkün değildir.

Mûsâ b. Meymûn'la aramızdaki görüş ayrılıkları ne olursa olsun, O Allah'ın sıfatlarını topyekûn inkâr etmektedir. Vahdaniyetin ancak bu şekilde açık bir mefhum kazanabileceğini iddia etmektedir. Sözde ve manada bir olmayan "tevhid gerçekten açık bir mefhum kazanamaz" demektir (s.121). "Allah'ın sıfatları zâtının aynı olmadığı görüşünde ısrar etmektedir. Bunun dışında bir görüşü, mânâsız sözler ve gerçekte ilgisi olmayan bir görüş olarak kabul etmektedir. "Kendi görüşünün karşısında yer alanları, delilsiz iddiacılıkla suçlamaktadır. Allah'ın sıfatları zâtının aynı diyenler hayali misaller ve küçük mantık oyunları ile kendilerini aldatmaktadır" demektir. Çünkü onlar olmayan bir şeyi varetmeye uğraşmaktadır. Hayal ve hayretten başka bir şey bulamamaktadırlar. İki zıt şeyin arasını birleştirmeye uğraşmaktadırlar. Öyleyse bu iki zıt şeyin arasında herhangi bir bağlantı kurmak mümkün değildir (s.121).

Mûsâ b. Meymûn Allah'ın bütün sıfatlarını inkâr edip, cismi olmayan basit varlık olarak nitelendirdikten sonra, tekrar dönüp Allah'a, keyfiyete delâlet eden sıfatlar izâfe etmeye çalışmaktadır. Sonuç olarak: "Allah'ın bütün sıfatları zâtına âittir diyerek, zâtının ifade ettiği mânâdan fazla bir mânâ ifade etmemektedir" der (s.126).

Böylelikle Mûsâ b. Meymûn sözü şu noktaya getirmektedir: "Kutsal kitapların ifade ve işaret ettiği değişik mânâlar ifade eden, muhtelif sıfatlar, Allah'ın fiillerinin çokluğuna delâlet eder. (Zâtındaki veya sıfatlarındaki çokluğa değil). Bazı sıfatlar ise Allah'ın zâtındaki kemâliyete delâlet eder (s.126). Burada şunu belirtmek gerekir ki, başkalarını kınadığı söz oyunlarına kendi düşmektedir. Esas probleme samimiyetle eğilmesi gerekirken ipten ipe atılabasına başkalarına çok gördüğünü kendisi ıera etmiştir. "Allah'ın bütün fiilleri, Allah'ın zâtına aittir" sözü Allah'ın bu fiilleri yaratmaya kudreti vardır anlamını ifade eden bir itiraf değil midir? Kudret sıfatı ise zâtının aynıdır. İşte bu sözü "Allah'ın kudreti zâtıdır" sözü ile eş anlamdadır. Mûsâ b. Meymûn'un sıfatları inkârı şu açıklamasıyla daha da açıklık kazanmaktadır: (s.140). (Allah'ı sıfatlarından soyutlama yoluyla vasıflandırmak en doğru vasıftır. Onu gerçek anlamda sıfatlandırma budur. Bu şekilde vasıflandırma O'nun zâtına bir eksiklik; veya O'nun zatına ziyâde bir manâ düşüncesi getirmektedir. Ama onu bir takım sıfatlarla vasfetmek ise şirk ve eksiklikler ifade eder. Halbuki biz konuyu yeterince açıkladık) (s.140-141).

Biz bu mantığı, İslâm İlm-i Kelâmının görüşüyle incelemeye kalkarsak, bütün kelâmcıların nazarında reddedilmeye mahkûmdur. Zirâ

Allah'ın sıfatlarından maksat, O'nun diğer yaratıklardan ayrılan özellikleri demektir. Bu zatına mahsus özellikler zâtının birden fazla olmasını gerektirmez. Allah'ı diğer yaratıklardan ayıran özellikler yâni sıfatlar müsbet de olabilir, selbî sıfatlar da olabilir. Bunlardan hiç biri zâtında birden fazlalığa delâlet eder anlamına gelmez. Bu konuda *Gâyeti'l-Merâm* adlı kitabında, İmâm el-Âmidî der ki: "Bir varlığı kendinde var olup, başkasında olmayan sıfatlarla tarif etmek mümkün olduğu gibi, kendinde olmayıp da başkasında olan selbî sıfatlarla da açıklamak ve tarif etmek mümkündür (s.28).

Mûsâ b.Meymûn'un zannettiği gibi Allah'a müsbet sıfatlar isnâd etmenin ayakları kaydırıcı olması bakımından siz de benim gibi onun düşüncelerine belki de katılmamaktasınız. Zira ona göre bu düşünce Allah'ı maddeleştirir. Çünkü Allah'a selbî sıfatlar isnad etmek felsefi yönden bütün sıfatlardan tecrîd etmektir. Bu görüş ise hiçbir semavî din ölçülerine sığmamaktadır. Evrendeki sonsuz değişiklikler enerji ile madde arasındaki devamlı evrimler Yaratan'a en kâmil ma'nada bir kudret sıfatını isnâd etmeyi gerektiriyor. Mûsâ b.Meymûn'un Allah'ın isimleri hakkında da kendine has görüşleri vardır. Ona göre Allah'ın bir ismi vardır ki, o isimle tevessül edildiği zaman, tasavvuru mümkün olmayan kerâmetler gerçekleşir. Bu isim ise Yehova (Yahve) dir. Allah'ın zatına açıkça delâlet eden en büyük özel isimdir. Diğer isimlerle hiçbir ilgisi yoktur (s.153 ve sonrası). Bana bu isim eski Sâmi kavimlerinin kullandığı bir isim olarak geliyor. Bu isim eski Sâmi kavimlere göre, hayattaki gizli bütün canlıları ayakta tutan güç mânâsına kullanılmakta idi. Sâbiyye'ye göre de Vâcibü'l-Vücûd olan Allah hiçbir kelime ile ifade edilemez. Belki zamirle ifadesi mümkündür. Arapça'da üçüncü şahsa delâlet eden erkek veya dişi zamirlerinin zamanla Yehova şekline dönüştüğü kanaati bende daha fazla ağır basıyor.

Mûsâ b.Meymûn'un en tehlikeli görüşlerinden bir tanesi ve ileri sürdüğü kritik konulardan biri, Allah'ın varlığı ile dünyanın ezeli olduğu görüşlerini savunmasıdır. Bu görüş ise kendisini felsefi konulara daha fazla kaptırdığının delilidir. Allah'ın varlığı ile dünyanın ezeli olması arasında bir çelişki görmemektedir. Allah'ın varlığını, dünyanın sonradan yaratılmış olması ile isbata çalışmak ise, pek tutarlı bir görüş değildir.

Bu konuda Allah'ın sıfatlarını inkâr etmekte bir sakınca görmeyen mantığına göre, sanki Allah ve dünya ikizdir. İkisi bir anda bulunmuş-

tur. Konu ile ilgili olarak aynen şöyle demektedir: “Bana göre Allah’ın varlığını ve birliğini şüphe götürmez delillerle isbat etmenin tek yolu, felsefecilerin görüşüdür. Bu görüş ise dünyanın ezeli olduğu teorisine dayanmaktadır. Allah maddeyi yaratmadı, harekete geçirdi, Kuvveden fiile dönüştürdü mahiyetindedir. Ben dünyanın ezeli olduğuna inanıyorum. Felsefecilerin bu metodu ile üç şeyi doğru bir şekilde isbat etmek mümkündür: Üç şeyden kasıt: Allah’ın varlığı, birliği ve O’nun madde olmayışı” (s.187 ve devamı).

Şurası bir gerçektir ki, burada Fârâbî’nin görüşlerine yetişme ve onun çabalarına katılma eseri görememekteyiz. Bildiğimiz bir şey varsa Feyz ve Sudûr konusunda Fârâbî ile aynı görüştedir. Yalnız sonuna kadar Fârâbî’yi görüşlerinde takibedememektedir. Bilhassa zamansız vücud düşüncesinde Fârâbî ile aynı görüşte değildir.

Her ne olursa olsun Mûsâ b. Meymûn, Yunan filozoflarının dediği gibi maddenin ne yok olacağına ve ne de yoktan var olacağına inanmaktadır. Her asırda da varlığını sürdürmektedir. Allah’ın varlığını isbat etmek için ondan başka varlıkları iptal etme veya sonradan yaratıldıklarını kabul etmek zorunluluğu yoktur. Burada felsefe ile dinî görüşler arasında bir uyum sağlayamamanın aczi içerisinde gözükmektedir. Mûsâ b. Meymûn zamanımızdaki ilmi gelişmeleri bilmiş olsaydı, maddenin ezeli olduğunu savunamazdı. Durmadan değişim içerisinde olan maddenin enerjiye dönüştüğü görülünce, nasıl ezeli olabilir.

Sonuç olarak Sayın Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın da işaret ettikleri gibi, İbne Meymûn, Fârâbî’nin bu konudaki açıklamasını kabul etmemektedir. Mûsâ b. Meymûn’a göre dünyanın ezeli olması zâtîdir, izafi değildir. Fârâbî’ye göre ise Allah dünyayı bir anda varetmiştir. Bu varoluş dünyanın hareketinden doğan zamandan öncedir. Mûsâ b. Meymûn Yunan filozofları ile birleşerek madde de ezeldir, Allahda ezeldir demektedir. İkisinin varlığı devamlı beraberdir. Ancak, ezeli olan bu iki varlığın arasındaki ilişkiyi ve hangisinin diğerinin eseri olduğunu açıklayamamıştır. Hangisi diğerine tâbidir? Bu konuda kararsızlığımıza delâlet eden en iyi delil, yine kendisinin sözleridir: “Allah kâinatın isminde bir kuvvet değildir. Ancak maddenin dışında müstakil bir kuvvettir. Allah’ın dünyayı idare etmesi kesintisizdir, keyfiyetini ise anlamak bizim için güçtür. Bunun delili ise, dünyadaki inâyet ve tedbirinin eseridir. Ne kadar küçük ve basit olursa olsun, en küçük bir zerre dahi, O’nun dünyadaki inâyet ve tedbirinin eserlerinin mevcudiyetine delâlet eder. Kemâl

sıfatıyla gözlerimizi kamaştırıran Allah ne yücedir” (s.198-199). Bu sözlerde Prof.el-Menûfi'nin *Tehâfüt el-Felsefe* adlı kitabında Mûsâ b.Meymûn'a bağladığı görüşe rastlayamamaktayız. Ki orada Mûsâ b.Meymûn'un “Allah heyûlâyı yarattı ve dünyayı yoktan tasvir etti” dediği yazılmaktadır.

İSLÂM FİLOZOFLARI ARASINDA MUKAYESE

Son olarak *Delâletü'l-Hâirin* kitabında takdire şâyan bit noktaya işaret etmek isteriz: Mûsâ b.Meymûn, İslâm filozoflarının Allah'ın fiilleri emir ve nehiyleri hususundaki görüşlerini sebebli ve sebebsiz olmak bakımından karşılaştırmış olmasıdır. Yapmış olduğu karşılaştırmaların kısa olmasına rağmen çeşitli semavî dinlerdeki hüküm ve emirlere filozofların toplu bakışlarını detaylı olarak incelemiş olması gerçekten takdire şayandır. İslâm Dininde müctehidin ictihad felsefesi denilen bu konuda kendisinden önce epeyce çaba sarfetmiş olanlar arasına ismini yazdırmayı başarmıştır. Kendisinden önce bu sahada büyük çalışmalar yapmış olanlar şunlardır: Şâtibî, Gazzâlî, el-İz b.Abdü's-Selâm ve Fârâbî gibi düşünürlerdir. Mûsâ b.Meymûn'un yapmış olduğu bu çalışmalar, bu saydığımız kişilerin eserlerine ne kadar hâkim olduğunu açıkça ortaya kor. Filozofumuz kitabında şöyle der: “İslâm müctehidlerinin ve filozoflarının tartıştıkları gibi tartışmaya değer bir konu vardır. Allah'ın yapmış olduğu işler kulların kavrayabileceği bir hikmete mi bağlıdır, akıl ve mantık bunları kavrayabilir mi? Yoksa hiç bir aklî nedene dayanmaksızın sâdece Allah'ın mutlak irâdesinin gereği olarak öyle istemiş olmasına mı dayanır? Bütün semavî dinlerin hükümlerini bu açıdan inceleyen müctehidler iki kısma ayrılırlar: I.grup I.görüşü savunurken, II.grup da II.görüşü savunmaktadır. Mûsâ b.Meymûn'a göre bütün ilâhî emirler kulların kavrayabileceği aklî bir nedene bağlıdır Ancak biz kullar bu sebep ve hikmetlerden bazılarını idrak eder, bazılarını idrak edemeyiz (s.574). İslâm Mezhepleri Düşünürlerinin umumi görüşü bu merkezdedir Bizim yolumuz da budur. Son olarak yıldıza ve güneşe tapanların ibâdetlerine de işaret etmektedir. Onlara göre güneş en büyük tanrıdır, diğer 7 tane gezegen ise küçük tanrılardır Ancak güneş ve Ay en büyükleridir (s.584).

Objektif olarak sözümüzü şu şekilde bitirmek istiyoruz Ansiklopedik bir musannif karşısında olduğumuzu bilmemiz gerekir. Felsefe ve kelâm konularını bir araya toplamış, “Ulubiyet” kavramını “teccim”

den soyutlanmış, müteşâbih olan âyetleri akli ve meeâzî yorumlamalarla teccim ifade etmekten kurtarmıştır.

Felsefe ile dinî inançların arasında bir uyum sağlamaya çalışmıştır. Bu çabaların başarı derecesi ne olursa olsun Yahudî diyanetini, onu ağır bir şekilde perdeleyen teccim kavramından arındırmıştır. Ve şunu da açıklamıştır ki Yahudî diyanetinin hükümleri aynen diğer semavî dinlerin hükümleri gibidir. Bu sözleriyle hükümleri ve metinleri tahlil etmekte ve incelemekte, aklı ve mantığı yeterince büyük çabalar sarfetmiştir. Metinleri açıklığa kavuşturmuştur. İlâve ve katkılardan temizleyerek kaynaklarını göstermiştir. Bu çabaların Mûsâ b.Meymûn'a göre yeni olmamasıyla birlikte taklidçilik yolu ile yapmıştır da diyemeyiz. Onun kendisine göre akli metodu ve bazan çabalarında başarısızlığa uğraması konuların tabiatından ileri gelmiştir. Metod ve muhteva bakımından ittifak sağlanması mümkün olmayan konularda birbirine zıt olan fikirleri bir araya getirmekteki çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır.